

Смагулов А., Акынбеков М.,
Сағат Н., Жакеева М.

**Жер-су атаулары –
тарихтың хаты**

Адамзат дамуының барлық тарихи кезеңдерінде географиялық атаулардың маңызы ерекше болды. Ғаламшарымыздағы бір де бір мемлекет өзінің дамуында географиялық атауларсыз өмір сүрген емес және географиялық атаулары жоқ мемлекет туралы тарихи деректерді кездестірмейміз. Біздің қазақ елі де солардың қатарында. Бұл мақалада еліміздегі географиялық атаулардың шығу тарихына, ерекшелігіне тоқталатын боламыз.

Әрине бұл жұмыс еліміздің аймақтарында жүргізілу деңгейі әртүрлі. Кейбір өңірлердегі нысандарға атау беруде тарихымыздағы орны ерекшеленбеген, жалпыхалықтық ықпалы аз кісілердің есімдері қойылып кетіп жатса, солтүстік облыстарда патшалық Ресейдің және Кеңес Одағы кезеңінде қойылған атаулар әлі күнге дейін ауыстырылмай тұрғаны жасырын емес.

Қорыта келе айтарымыз, тәуелсіз елдің ұрпағы ретінде карта беттеріндегі осындай түсініксіз топонимдерден тазартып, ата-бабаларымыздың ат қою дәстүрлеріне сәйкес келетін, географиялық нысанның сипатын нақты бейнелей алатын, бойынан географиялық, тарихи және тілдік ақпараттарды жинақтаған ақпараттық құндылығы жоғары, тәуелсіз топонимдермен алмастыру ісін жандандыру қажет.

Түйін сөздер: топонимика, география, тарих, этимология.

Smagulov A., Akynbekov M.,
Sagat N., Zhakeeva M.

**Geographical names –
historical heritage**

Geographical names in all historical stages in human development have special meanings. Historical data is not found, no country without geographical names. Our Kazakhstan is no exception. In this article we consider the origin of place names of the country and their features.

Of course, the level of research in various areas of the country are different from each other. Until now, in some areas to keep the name of geographical objects that were given the names of those people who left little impact on the general public, as well as in the northern regions of Kazakhstan to keep the name that had been given to the Russian Empire and the Soviet Union.

Such inappropriate names of geographic features on the map must be replaced with place names that describe the nature of the terrain.

Key words: Toponymy, geography, history, etymology.

Смагулов А., Акынбеков М.,
Сағат Н., Жакеева М.

**Географические названия –
историческое наследие**

Географические названия на всех исторических этапах развития человека имеют особые значения. В этой статье авторы рассматривают происхождение географических названий Казахстана и их особенности.

Конечно, уровень исследования в различных регионах страны отличаются друг от друга. До сих пор в некоторых районах сохранились названия географических объектов, которые были названы именами людей, оказавших мало влияния на широкой общественности, а так же в северных районах Казахстана сохранились названия, которые были даны во времена Российской Империи и Советского Союза.

Такие неуместные наименования географических объектов на карте необходимо заменить на топонимы, описывающие природу местности.

Ключевые слова: топонимика, география, история, этимология.

ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ – ТАРИХТЫҢ ХАТЫ

Кез келген елдің өткені мен бүгінінің сабақтастығы, оның жер-су атаулары – топонимдері арқылы көрініс табады. Қазақ елінің де жер-су атаулары халықтың сан ғасырлық тарихынан сыр шертеді. Осы себепті де және еліміздің басынан өткен «сан қилы» заманда көптеген топонимдердің өзгеріске ұшырауына, ұмыт болуына байланысты да жер-су атауларын зерттеу бүгінгі күні өзекті мәселелердің біріне айналып отыр.

Топонимика – география, тіл білімі, тарих тағы басқа ғылымдар деректерінің нәтижесінде дамып келе жатқан жаңа ғылым саласы. Топонимика географиялық атауларды зерттейтін ономастиканың бір бөлімі.

Топонимика (грек. τόπος (topos) – орын, ὄνομα (ὄνομα) – атау) – географиялық атаулардың пайда болуын, мағынасын, айтылуындағы және жазылуындағы ерекшеліктер мен өзгерістерді зерттейтін тіл білімінің бір саласы. Топонимдер, яғни жер-су аттары, негізінен үш бағытта зерттеледі: 1) семантикасы (мағынасы) 2) жасалу жолдары 3) этимологиясы. Ол өзен, су, құдық, бұлақ, көл, теңіз аттарын (гидронимдерді); тау, сай-сала, қырат, жоталар, асулар, орман-тоғай, жайлау аттарын (оронимдерді); елді мекендердің аттарын (ойконимдерді) жан-жақты зерттейді. Әрбір атаудың өз тарихы, дүниеге келу себебі бар.

«Жер-су аты – тарихтың хаты» деп тектен айтылмаса керек. Топонимика тақырыбы қай халықтың көркем сөз өнерінде болса да өз көрінісін, сөз етілу себебін, кейіпкер әсер еткен географиялық ортасы мен табиғатқа қарым-қатынасын білдірмей тұра алмайды. Демек, топоним атаулы тарихи, географиялық және лингвистикалық мәннен хабар беріп тұрады деген сөз. Мұның өзі белгілі бір өңірдің топониміне қарап сол өңірде мекен еткен ұрпақтың тарихы туралы, тіршілік көзі жайында, ой-өресі хақында, тіптен сезім сұлулығына дейін тамаша хабардар болып, белгілі бір қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Республикамыздың топонимдері белгілі бір мерзім, кезеңінің ғана емес, сан-мыңдаған жылдардың, тұтас бір дәуірдің жемісі. Сондықтан да олар қоғам өмірі, халық тіршілігімен тығыз байланысты. Олардың құрамында да әр дәуірде, әрбір кезеңдерде Қазақстанда мекендеген әр-алуан елдің тілі мен сөзінен қойылған географиялық атаулар саны көптеп кездеседі. Республика топонимдерінің бір тобы көне за-

ман, ескі тарихымызбен тығыз байланысты болып келсе, екінші бір басым тобы Кеңес өкіметі тұсында пайда болған, социалистік дәуірдегі және одан кейінгі өзгерістердің айқын куәсі болып табылады. Республикадағы әрбір топоним белгілі бір мағынаға, алуантүрлі құбылысқа ие, семантикасы жағынан жеке объектілерді атайтын жалқы есімдердің ерекше тобына тән. Әрбір географиялық атау тарихи әрі оның мағыналық өрісі де кең. Олар замана құбылысына, өзгерісіне қарай әртүрлі мағлұматқа: түрлі соғыстар, халықтық әдет-ғұрып, салт-сана, халықтардың қарым-қатынасына және тағы басқа тарихи оқиғаларға бай.

Топонимдер құрамына енетін апеллятивтер объектінің табиғи ерекшеліктерін айқын көрсетеді (жер бедері, өсімдіктер, топырақ т.б.), сонымен қатар этноним мен антропонимдерден жасалған топонимдердің де құрамы мол. Бұл топтағы атаулар республикамыздың этногенезінен толық хабар береді. Олардың кейбіреулері ұзақ уақыт қолданылу нәтижесінде көнеленіп, географиялық атау ретінде қойылу себептері ескіріп, ұмыт болған. Республика топонимдерінің стратиграфиясы олардың құрамында бірнеше тілдік қабаттардың барын көрсетеді. Аталған өңір топонимдерінің шығу, пайда болу, қойылуында жергілікті халықтың тарихы мен оның ғасырлар бойғы тірліктің тынысы, әдет-ғұрып, салт-санасы ана тілімен тығыз бірлікте дамыған. Ондай атаулар көптеген ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа ауысып, тарихи жалғасын тауып келеді. Мұның бәрі түрлі тілдік қабаттан тұратын, шығуы, пайда болуы жағынан әртүрлі дәуірлерге тән топонимдерді бойында берік сақтап отырған. Олардың ішінде басты, негізгі топонимдер ана тіліміздің негізінде жасалған атаулар. Дегенмен көршілес, кейбір шалғай жатқан елдермен арадағы тарихи-әлеуметтік, діни қатынастар барысында пайда болған басқа тілдік топонимдер тобы да жоқ емес. Жер-су аттары: а) алтай дәуіріндегі; ә) көне түркі дәуіріндегі; б) көне қазақ тіліндегі; г) жаңа қазақ тіліндегі дәуірлерде жасалған топонимдер тобына бөлінеді. Мұның ішінде алтай дәуіріндегі атаулар түркі-моңғол тіл бірлестігі заманын қамтиды. Осы топқа жататын кейбір атаулардың құпиясы нострикалық тілдер тұрғысынан ашылады. Осыған байланысты, осы күнге дейін кейбір авторлардың Қазақстан жер-су аттарына моңғол тілінен енген деп қарап жүрген атаулары енді екіге бөлініп қаралады: а) түркі-моңғол бірлестігі (алтай дәуірінен кейінгі кезең) заманында жасалған атаулар; ә) XIII ғасырдағы

моңғол, XVIII ғасырдағы қалмақ (моңғол тіліне жататын халық) шапқыншылығы нәтижесінде енген жер-су атаулары.

Каспий теңізі. Тілдік тұрғыдан бұл тарихи атау «кас» және «пий» деген екі сөзден жасалған. Каспий теңізі туралы біздің дәуірімізге дейін IV ғасырда тарих атасы Геродот еңбегінде: «Каспийское море – это море совершенно особого рода. Длина его – пятнадцать дней плавания на гребном судне, а ширина в самом широком месте – восемь дней. На западе оно граничит с Кавказским хребтом – самой обширной и высокой из всех горных цепей. Само название Каспийское море связывается по имени сакского племени Каспиисев, жившего на южном побережье Каспийского моря» деп жазды [1].

С.В. Юшконын айтуынша: «Біздің заманымыздан бұрынғы IV-VII ғасырларда Каспий теңізінің жағалаулары мен Маңғыстау төңірегінде кас тайпасы өмір сүрген. Бұл тайпа әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүрі, жалпы мәдениеті тұрғысынан сак пен скифтердің үлкен бір тармағы болуы керек» [2]. Басқа да тарихи (жазба) ескерткіштерде біздің заманымыздан бұрынғы III ғасырда, біздің заманымыздың I және VI ғасырларында Гиркан теңізі, VIII-X ғасырларда оғыздар үстемдігі кезінде Хазар теңізі аталған. Алайда көптеген тарихи-географиялық еңбектерде Каспий аты сақталған. Тарихи еңбектер мен тарихшылардың барлығы Каспий теңізі атауының бірінші құрамындағы «касс» сөзін көне тайпа аты деп есептейді. Атаудың екінші сыңарындағы «пий» сөзі орал-алтай тіл бірлестігіне тән, орочин тілінде *bi* – «өзен», «бұлақ», «көл», эвенк тілінде *bi* – «өзен», самодий тілінде *bi* – «су», «өзен», негил –тілінде де *bi* – «өзен», «бастау» екенін көреміз [3]. Қазіргі қазақ тіліндегі Бүйен (Ақсу ауд. Алматы обл.) өзенінің синкретикалық түбірі буй (<бу <би<пи) – «ен» қосымша. Лингвистикалық тұрғыдан Каспий атауының «касс» сынары (тайпа аты) және «пий» (фонетикалық нұсқалары *bil // bi // by // (й) // ba «су», «өзен», «көл»*). Құрамындағы би/пи > ба сөздері бар гидронимдер: Бияооб өзенінің бір тармағы, Бийхем – Енисей өзенінің бір тармағы, Салба – Енисейдің сол жақ тармағы. Демек, Каспий теңізі «кас тайпасына тән көл» мағынасындағы атау деп білеміз. Көптеген еуропалық және отандық зерттеушілер осы «касс» этнонимін «қазақ» сөзінің түп төркіні ретінде қарастырады. Ертезамандарда «каскөлі» деп аталғанымен, кейіннен теңіз аталуы – суының көлемі мен деңгейінің көтеріле асуына сай кейінгі дәуірде пайда болуымен байланысты екені сөзсіз.

Біздің дәуірімізге дейінгі ежелгі заманға тән топонимнің бірі – Жайық өзені. Ол туралы біздің дәуірімізге дейінгі грек ғалымдары еңбектерінде деректі мағлұмат берілген. II ғасырдағы грек ғалымы Клавдий Птолемейдің «География» еңбегінде Дайке деп аталса, оны ортағасырлық саяхатшы, араб ғалымы Ахмед ибн Фадлан жазбаларында Джайх түрінде атаған. Академик В.В. Бартольд: «Птолемей заманында Волга өзенінің аты фин тілінде Ра-Урал, ал түркі тілдерінде Дайк атымен белгілі болған», – деп жазды [4].

Қоңырат – Қарағанды облысындағы қала аты. Бұл атаудың шығу төркініне тоқталсақ, халық аңызымен байланыстырады: «Ертеде бір байдың жүйрік тұлпар қоңыр аты болыпты. Жастайынан қорлық пен зорлыққа булыққан ер жігіт бір күні байдың тұлпарына мініп алып, бар жылқысын шөлге айдап қашады. Бай жан-жақтан қуғын шығарғанымен, жеткізбейді. Ақыры ол жапан түзде тұрған бір шоқыға жете бергенде, бірнеше күн отсыз, сусыз шапқан қоңыр ат мұрттай ұшады да содан қайтып басын көтермейді. Содан былай биік Қосшоқы Қоңырат атанып кетті», – деді. Халық аңызында жер-аты осылай аталса да, бұл атау жөнінде, А. Абдрахманов өз еңбегінде «...қоңырат этнонимі түркі сөзінен жазылғанын және өздері де түркі тайпасы» екенін дәлелдейді [5].

Сарыарқа – Қазақтың ұсақ шоқылығы атты өлке. Батыстан шығысына қарай қашықтығы 1200 км, ені 250 км. Батысы кең жазира құба жон, ұлан-ғайыр жазық келіп, биіктеу жерінде бой көтерген Ұлытау (биіктігі 1133 м) мен Көкшетау жоталары (биіктігі 947 м), орта шенінде Қарқаралы тауы (1403 метрге дейін), асқақ таулары Қызылтас (Ақсоран 1565 м) және Шыңғыстау жотасы (1469 м) көзге ерекше түседі. Сарыарқаға Қарағанды, Ақмола облыстарының жері толықтай, Көкшетау, Торғай, Семей, Павлодар аймақтарының біраз жері кіреді. Қарағанды облысының территориясы, негізінен, Сарыарқаның орта бөлігінде орналасқан. Сондықтан да жергілікті халық осы өңірді ежелден Сарыарқа, Арқа даласы деп атаған. Арқа, Сарыарқа атауының мән-мағынасы жайлы А. Әбдірахманов, Е. Қойшыбаев, Н. Баяндин, А. Сейдімбеков пікірлері ғылыми тұрғыдан дұрыс қолдау тапты. Сарыарқа сөзімен құрамдасып келген атаулар, сөз тіркестері тілімізде тек түсті ғана білдірмейді, «кең», «мол», «үлкен» деген мағыналарда да қолданылады. Сарыарқа атауы «жер бетіндегі өсімдіктері күйгендіктен сарғайып жататын кең де үлкен жон, жалпақ үстірт, сансыз адырлы қырқа» ұғымын білдіреді.

Сондай халықтық этимологияның топшылауынан өз мағынасынан ауытқып жүрген жер атауларының бірі – Бақанас өзенінің атауы, яғни «Бақанас» гидронимі. «Бақанас» гидронимін көптеген ғалымдар бақан + ас тұлғаларына бөледі. Зерттеушілер арасында «бақан сияқты басы екіге айрылған өзен деген ұғымнан туса керек» деген де пікір бар. Шындығына келгенде, бұл сөз моңғолдың «баға(н)» – аз, шағын, шолақ сөзімен; «ус» – су түбірінің бірігуінен жасалған. Баға(н) ус> Бағанас – Бақанас [6]. Қазақстанда бірнеше аймақтарда кездесетін бұл атау шыққан жері мен құятын жері алыс емес, қысқа өзендерге беріледі. «Бақанас» сонымен шолақ, қысқа өзен (су) деген мағына беріп тұр. Шыңғыстаудың Ақбайтал асуынан бастау алатын бұл өзен аяғы шажырқайланып жайылмаға айналып, көктемгі қарқын су мол болғанда Аягөз өзеніне құяр болар.

Оңтүстік Қазақстандағы Арыс өзені мен Алматы облысындағы Асы өзені туралы тарихи деректер мен жүйелі ізденістерге ден қояр болсақ, екеуі де біздің дәуірімізден бұрын өмір сүрген сақтардың белді де белгілі тайпаларының аттары екенін еріксіз мойындаймыз. Арыс атауының «ар» компоненті үнді-еуропа тілдерінде «өзен» мағынасын білдірсе, екінші құрамдағы «ыс» тұлғасын да «өзен, су» мәніндегі сөз ретінде танығандар да бар. Әлбетте, бұл болжамды анықтау, нақтылай түсу болашақ мамандар үлесіне тимек. Алайда тарихшы ғалым Әділхан Байбатшаның жазғанына иланар болсақ: «Арыс тайпасы б.д.д. V-IV ғасырлар шамасында қазақ даласының қастерлі ұлдарының бірі үйсін, бытыраңқы сақ тайпаларын біріктіріп, Ұлы одақтың (жүздің) құрамына кірді. Ал солтүстікте Арысқұм, Арыс көлі арқылы Ұлытау, Көкшетау өңіріне дейінгі аралықтағы аймақты мекендеген сақ тайпасы құрған. Қазіргі Арыс көлі, Арыс өзені, құмы осы тайпа мекендеп, атын қалдырған жер-сулар. Геродот Сырдарияны Аракс өзені деп, осы аймақты мекендеген Арыс тайпасына байланысты атаған» [7].

Ақтоғай – Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданындағы село аты. «Ақтоғай» атауының бірінші сыңарындағы «ақ» сөзі топонимдер құрамында келгенде «таза», «мөлдір», «тұнық» және «кен», «үлкен» деген мағынаға ие екендігі көп айтылады. Ал «тоғай» сөзін талдау барысында оның Орталық Азия, Қазақстан, Кавказ, Оңтүстік Орал, Оңтүстік Сібір, Еділдің төменгі ағысындағы халықтар тілдерінде кеңінен қолданылатыны, бірақ әртүрлі мағынаға ие екендігі сөздіктерде анық көрсетілген. Деген-

мен, қазақ тілі нормасына келтіргенде бұл сөздің төлеуі, жобамен, «сай-сала» немесе екі арна мәндес ұғым білдіреді деген пікірмен келісуге болмайды [8]. В.В. Радловтың сөздігінде (1905, 3 т.) тоғай, тогаі, токоі, токаі, токкаі тұлғаларында беріліп, «шалғын», «орманды алқап», «ағаштар мен бұталар қалың өскен өзен, арал немесе жар-ты арал», «өзен түбектеріндегі қалың ағаш» деген мағыналарға ие екендігі көрсетілген [9]. Қалайда «тоғай» географиялық термин ретінде түркі тілдерінде ерте заманнан қолданылып келе жатқан лексема. Ол түркі тілдерінен орыс әдеби тіліне де еніп, «туғай» тұлғасында жиі қолданысқа түседі. Демек, республикамыздың көптеген облыстарында кездесетін «Ақтоғай» атауы «су, өзен жағасындағы шағын орман» мәніне ие деп қарауға болады.

Дересін – Балқаш көлінің солтүстік жағасындағы жер аты. Жері шилі, қалың шөпті болып келеді. Бұл моңғолдың дәрс (үн) – «шилі», «шөпті» деген сөзінен алынуы мүмкін. Ғалым Ғ. Қоңқашбаев та осы пікірде бола отырып, бұл аймақта Бас-Дересін, Орта-Дересін, Аяқ-Дересін деген жерлер бар екендігін көрсетеді.

Сарышаған – сулы мекен аты, жұмысшы кенті. Көне түрік тілінде және моңғол тілдерінде: шаган>сацан>цахан – өсімдік аттары.

Аққора өзені – түркі-моңғол тіліндегі «қора» сөзі – бостық, ойпаң, бекініс мағынасында қолданылады.

Шешенқара – елді мекен, тау аты. Шешенқара – күрделі түсінігі бар атау. Шешен сөзінің түбірі моңғол мен түркіге ортақ «шешен» және «цэ-цэн» сөзімен байланысты. Екі тілде де бұл сөз «ақылды, парасатты, есті, қызыл тілді» деген мағына білдіреді.

Толағай – таудың атауы. Биіктігі – 550,4 м. Осы «толағай» (тологой, толгай, толгой) сөзі моңғол, бурят тілдерінде де кездеседі. Мәселен, Баян-Толгой, Лам-Тологой, Бурят республикасында Чулун-Толгой, Ундэр-Толгой деген тау аттары бар. Моңғол тілінде толгой – «бас» мағынасын, ал топоним ретінде «төбе, шоқы» дегенді білдіреді. Ғ. Қоңқашбаев тіліміздегі «толағай» сөзін моңғол тілінен енген «шоқы, жеке тұрған биік тау» деп түсіндірген.

Дара – мекен аты. Түркі мен моңғолға ортақ «дара» сөзі «шат, тау аралығы, терең сай» мағынасында қолданылған.

Баятар – Нұра ауданындағы көл. Бұл атау моңғолша баян/бай+тар – жіңішке «сай», «ор» сөздерінің бірігуі арқылы жасалған болуы мүмкін.

Нұра – Қостанай, Ақмола, Қарағанды облыстарының жері арқылы өтетін өзен. Бұл

атаудың шығу төркіні жайлы пікірлер сан қилы. Зерттеушілер моңғол тіліндегі «нұраа», «нұруу» және «нур» сөздерін бір қатарға қойып, осы сөздердің бәрін «нұра» сөзінен өрбіген немесе өзгерген түрі деп жаңылыс талдайды. Бұл сөздердің моңғол тілінде жеке-жеке мағынаға ие, дербес лексема екендігін де мән бере қарастырғанымыз жөн. Моңғол тіліндегі норах – «опырылыс», «кұлау»; бурят тілінде нуралта – «кұлау, жылжу»; моңғол тілінен эвенк тіліне енген нура – «жар» деген мағыналарды береді. Моңғол тілінде нуруу – «тау жотасы, тау сілемі, тізбегі» деген ұғымға да сай келеді.

Арғанаты – Ұлытау ауданында орналасқан тау атауы. Атаудың шығу төркінін талдаған ғалымдар халық этимологиясы: бірінші, «арғын ата»; екінші, «арыған ат» сияқты болжамдарды көрсетеді де, ғылыми этимологиясы бойынша: моңғол тілі негізінде «арга/аргалын» тұлғасына түркі тілінің «ты/ту/тау» морфемасының қосылуы нәтижесінде жасалған «арқартау» мағынасындағы атау ретінде пайымдайды [10]. Бұл пікір бұдан он жыл бұрын айтылған А. Әбдірахмановтың ой-толғамын қайталау сияқты. Онда: «Атаудың түбірі «арғана» көне алтай заманында «арқар», «тау ешкі» ұғымын білдіріп, кейін моңғол тілінде «арғал», ал түркі тілдеріне «арқар» түріне көшсе керек. Ал, «-ты» жұрнағы осы заттың бар екендігін білдіретін, «Алматы», «Бұғыты» тәрізді атауларда сақталған туынды сын есім жасайтын көне жұрнақ», – деген еді [11].

Алматы – алма сөзінен шыққан. Дәл осы жерде аты әлемге танымал апорт алмасы өседі. Кейбір деректерге сүйенсек, ескі замандарда осы жерде, яғни, керуен жолы – Жібек Жолында Алматы сауда мекені орналасқан. XIII ғасырда оны Шыңғыс хан ордасы тас-талқан етеді. 1854 жылы ескі қала қалдықтарынан Верный қаласы пайда болды [12]. Кеңес Одағы жылдары қала атауы Алма-Ата болып өзгертілді, 1929 жылдан 1997 жылға дейін Алма-Ата Қазақстан астанасы болды. 1993 жылы тәуелсіздік туралы Ата Заң қабылданған сәттен бастап бұрынғы Верный, одан кейінгі Алма-Ата – Алматы деп өзгертілді.

Астана – қаланың атауы қазақ тілінен алынған. Қазақша ол сөз елдің бас қаласы дегенді білдіреді. Астана сөзі қазақ тіліне парсы тілінен енген. Онда ол «киелі орын», «босаға» деген мағыналарға ие.

Шымкент қаласы. Ғалымдар Шымкент туралы кездесетін әртүрлі тарихи деректерді атай отырып, қала атауының мағынасын «бау-бақшалы қала», «жасыл қала», «шым-

мен қоршалған қала» деп түсіндіреді. Мысалы, шымға қатысты қала атауы былай деп түсіндіріледі: Шымкент түркінің «шым» және иранның «кент» – қала, мекен деген сөздерінен құралған. Ал басқа түсіндірмеде қала атауы соғдының (иранның) «чиминь-чемень», яғни, көгалды, гүлденген алқап, ал бұған «кент» сөзінің жалғануымен «жасыл (гүлденген) қала» деген мағынаны береді.

Тараз (бұрынғы атауы **Жамбыл**) – Талас өзені бойындағы ежелгі қала, салынған уақыты V ғасырдан бері емес. Тұңғыш рет 568 жылы византиялық елші Земархтың жазбаларында кездеседі. 1938-1997 жж. Жамбыл қаласы атанып, 1997 жылы ғана ежелгі тарихи «Тараз» аты қалпына келтірілді. Қытай жылнамаларындағы үйсін сөздерін талдаған синолог Я. Бичурин қала атын үйсін тіліне тән деп жазды. Атаудың мағынасы жайлы нақты пікір айту өте қиын. Алайда, Тараз, Тархан, Тарғап, Дараты сияқты топонимдердің бірінші компоненттеріндегі тар-, дар- сөздері түбірлес әрі мәндес болуы мүмкін. Тараз атауы Талас дегеннен шықса керек. Осы күнге дейін нақты түсіндірмесі жоқ болып келеді. Ғалым Ғ. Ақпанбектің пікірінше: «Тарихи аты қайтарылған Тараз қаласы да аспан әлемімен байланысты. Тараз сөзінің мәні «әдеміліктің үлгісі» келеді. «Тараз қыз – тал бойы талдырмаш қыз» деген де теңеулерді кездестіруге болады [13]. Сонымен қатар, тараз – үлгі, жүйе деген мағынада.

Ұлтымыздың басынан сан-қилы тағдыр өтті. Бұл көптеген топонимдердің өзгеріске ұшырауына, ұмыт болуына, басқа атаулардың пайда болуына әсер етті. Осыған байланысты, бүгінгі күні жер-су атауларын зерттеу өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Кез келген аймақтың топонимикалық жүйесінде географиялық атаулардың алар орны ерекше. Мамандардың болжамына қарағанда,

республикадағы жер-су аттарының саны орташа есеппен 1 шаршы километр жер бір атауға ие деп есептегенде, кемінде 2,5 миллионға жуық атау бар көрінеді. Демек, республикамызда мыңдаған ірілі-ұсақты елді мекеннің, 50 мыңға жуық көл, 85 мыңнан аса өзен атаулары бар деген сөз. Осы орайда «осы мыңдаған атаулар қай тіл негізінде дүниеге келді?» деген заңды сұрақ туындайды. Кез келген ғалым республикамыздағы жер-су аттарының қойылуына қазақ тілінің, қала берді түркі тілінің ықпалы мол болғанын жасыра алмайды. Десек те, біз бұл талдауымыз арқылы жер-су аттарына белгілі бір дәрежеде моңғол-қалмақ тілінің ықпалы болғанын айта кетуді жөн санадық. Бірақ, бұл дегеніміз аталған жер-су атауларының бәрі тек моңғол тілі негізінде қойылған деген пікірді білдірмейді. Керісінше, саяси-әлеуметтік үрдістердің топонимдерге қалай әсер еткенін көрсетеді. Сондықтан да, болашақта еліміздің ономастика мәселесінде абай болуға тиіспіз [14].

Қорытынды. Жер-су атауларын жинау, олардың шығу, пайда болу себебін анықтау, әрбір атаудың мән-мағынасын ашу әсіресе, жастардың туған елге деген ыстық ынта, патриоттық сезімін күшейтпек. Кейінгі ұрпаққа оның мән-мағынасы туралы түсінік бере келе, жаһандану аждаһасының жұмырына ұсақ ұлыстар күн санап жұтылып, жер бетінен жоғалып жатқан кезде, қазақтың ділі мен тілін сақтау ғана, бізді осы бір рухани апаттан алып қалмақ. Рухани апаттан аман қалудың жалғыз жолы жас ұрпаққа туған тарихын, тілін, ділін таныту болса, өлкеміздегі әр жердің, судың, елді мекендер мен мәдени орындардың аттарының қатпарлы сыры – кейінгі ұрпаққа өнеге. Біздің мүдделі мақсатымыз – бабалар мұрасына байыппен қарай білу, онда жер-су атауларын дәріптеу – осы ілімнің тармақтас саласы және патриоттық тәрбиенің көзі дегенді айтқымыз келген еді.

Әдебиеттер

- 1 Бияров Б. «Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері». – Алматы, 2012. – 5 б.
- 2 «Орталық Қазақстанның жер-су аттары» – Алматы: Ғылым. – 76 б.
- 3 Геродот. История в девяти книгах. л.д. 1972, с.168, 333, 336, 75, 76, 196.
- 4 Юшко С.В. Родословия древнейших албанцев Исторические записки. – 1973. – №1. – С. 28.
- 5 Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М., 1984.
- 6 Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л., 1924. – С. 9.
- 7 Әділхан Байбатша. Қазақ даласының ежелгі тарихы. – Алматы, 1998. – Б. 63, 64, 65.
- 8 Бияров Б., Әліхан А., Келгенбаева Б., Құсманова Т. Шығыс Қазақстан топонимиясы. – Өскемен, 2007.
- 9 Телғожа Ж. Жер-Су атаулары: этимологиялық анықтамалық. – Алматы: Өнер, 2011.
- 10 Абдрахманов, Қазақстанның этнотопонимикасы. – Алма-Ата, 1979. – 117 б.

- 11 Семенов Тянь-Шанский В.Б. Как отражается географический пейзаж в народных названиях // Землеведение – М., 1924. – Т.26. – Вып. 12. – С. 133-158
- 12 Сапоров Қ.Т. Павлодар облысының топонимикалық кеңістігі (қазақтардың кеңістікті игеру тәжірибесінің жер-су атауларындағы көрінісі). – Павлодар: «Эко», 2007. – 308 б.
- 13 Жанұзақ Т. Қазақстан географиялық атаулары. Алматы облысы. – Алматы: Арыс, 2005. – 256 б.
- 14 Каймулдинова К.Д. Қазақ топонимдерінің этноэкологиялық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2001. – 98 б.

References

- 1 Bijarov B. Zher-su attarynyn sozzhasamdyk ulgileri. – Almaty, 2012. 5 b.
- 2 Ortalyk Kazakstannyn zher-su attary. – Almaty: «Gylım» baspasy, 76 b.
- 3 Gerodot. Istoriya v devyati knigah. L.d. 1972, s.168, 333, 336, 75. 76, 196.
- 4 Jushko S.V. Rodoslovija drevneyshih albancev Istoricheskie zapiski.1973. №1, s. 28.
- 5 Murzaev E.M. Slovar' narodnyh geograficheskikh terminov. M., 1984.
- 6 Bartold V.V. Istoriya kul'turnoi zhizni Turkestana. L., 1924, s.9.
- 7 Adilhan Baybatsha. Kazak dalasynyn ezhelgi tarihy. Almaty, 1998, b. 63, 64, 65.
- 8 «Shygys Kazakstan toponomiyasy» B.Biyarov, A.Alihan, B. Kelgenbaeva, T.Kusmanova, Oskemen. 2007 zh.
- 9 «Zher-Su ataulary: etimologiyalyk anyktamalyk» Zh.Telgozha. – Almaty: Oner,2011 zh.
- 10 Abdrahmanov, Kazakstannyn etnotoponimikasy, Alma-Ata, 1979, 117 b.
- 11 Semenov Tyan'-Shanskiy V.B. Kak otrazhaetsja geograficheskii peizazh v narodnyh nazvaniyah // Zemlevedenie – М., 1924. – Т.26, Вып. 12. – с. 133-158
- 12 Saporov K.T. Pavlodar oblysynyn toponimikalyk kenistigi (kazaktardyn kenistikti igeru tazhiribesinin zher-su ataularyndagy korinisi). – Pavlodar: «Jeko», 2007. – 308 b.